

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՆԴՐԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐ ԿՈՐԵԱՆ ԳՐԲԻՆ ՄԷԶ

Եար, տիս «Բազմավեպ» 1932, էջ 5)

上

Տեղափոխութիւնք քանի մը հասուածներու կամ Եջերու

Կորեան գրքին մէջ կան ինչ ինչ հա-
տուածներ կամ էջեր, որոնք տեղափո-
խուած կամ ետեւ առաջ տարուած են,
որով տարտամ կամ մթին բան մ'ունին
պատմութեան բանի մը կէտերը, և մերթ
խանգարուած կամ խզուած կ'երեւի անոր
քնական կարգն ու կապը: Վաստահ եմ թէ
անոնք վրիպած չեն բանասէրներուն ու-
շազդութենէն, մանաւանդ անոնց՝ որ յա-
տուել քննութեան առարկայ ըլրած են յի-
շեալ զրութիւնը: Սակայն, տեսնելով որ
թեալ զրութիւնը, իր խորունկ ուսումնասիրու-
նչ Նորայր՝ իր խորունկ ուսումնասիրու-
նչ կորեան գրքին մասին, և ո՛չ
թեանց մէջ կորեան մասին, և ո՛չ
աւ վերջերս Պ. Թնտելեան՝ իր հրատա-
տակած կորեան պատմութեան հմուտ նե-
րածութեան և ծանօթութեանց մէջ ո՛և և
ակնարկ կամ անդրադառութիւն մ'ըրած
չեն այդ կէտին վրայ, աւելորդ չեմ հա-
մարիր մէջ բերել հոս անոնցմէ մէկ բանին,
ընելով ինչ ինչ զիտողութիւններ անոնց
մասին:

1. Զենք զիտեր ճշգիւ Մաշթոցին Բիւզանդիան եր-
թալուն և անկէ դանաւուն Ըուսականը. Պ. Թնտելեան
իր «Ճամանակազրութիւն վարք Մաշթոցի»ին մէջ կ'է
զնէ 416-417ին (էջ 78). եսկ զրեն վերջը դրած ծա-
նօթութեան մէջ կ'ըսէ. «Փրը 420ին Մաշթոցի Բիւզան-
դին այցելած ատեն» (էջ 84). Աւրել անզամ մ'աւ-
ներածութեան մէջ, աւելի ուշ կը զնէ թուսականը. «Ըստ
Կորինի, կ'ըսէ, Մաշթոց կը ներկայանայ Պոլիս Ա-
տիկոս Հայրապետին 422ին կամ 423ին» (էջ ԻԳ). Սա-
կայն, որքան զիտեմ, կորին որոշ թուսական մը չի դնել
Մաշթոցի Բիւզանդիան երթալուն, այլ միւսին յէ յի-
Պատրիքին կատարելոյ» պարագան կը նշանակէ անոր
դարձն համար:

2. Հոս «սպարապետ Հայոց» ըսելով, կ'ենթադրի
որ Կորին կը հասկայ Անատոլիս գօրավարը կ'ուժ
սպարապետը, որ իրը ընդհանուր կայսերական ներկու-
յացուցիչ արեւելքի մէջ, կրնար, նաեւ կոչուրի և սովոր-
րապետ Հայոց»; այս է Բիւզանդական պետութեան
տակ ապրող հայերուն: Ուր թուսունք որ՝ Անատոլի
սպարապետին չնորդիւ և միջնորդութեամբ Բիւզանդիան
առաջարկութեան համար, հայութ

Մամրության վարդապետ երբ կը դառ ու սպարապետին շնորհիւ և ուրչուրդ գացած և կայսեր ներկայացած ըլլալով Սահմաց, ու պատշաճութիւնը կը պահանջէի որ իր զարձին երթար և սերկայացնէր անոր կայսեր հրամանազիւրը, Պ. Յան և ներկայացնէր անոր կայսեր հրամանազիւրը, Պ. Յան տըթեան՝ առանց որոշակի հաստատելու՝ այլ պարզաբանութիւնը մէջ, ներկայանալու «սպարապետաժնին մէջ, հանդերձ սակերօք կայսեր»²։ տին Հայոց՝ հանդերձ սակերօք կայսեր»²։ Ոպարապետը կը փութթայ անմիջապէս, կայսեր հրամանին համաձայն, «հրեշտակս արձակեալ ի կէս ազգին Հայոց՝ յիշխաւ նութեանն կայսեր՝ բազմութիւն մանկուոյ

3. Կորին. էջ 28-29:

ժարաններ հաստատելու, մայրենի լեզուն
և բնիկ ազգային տառերն ուսուցանելու
հայ մանուկներուն, որոնք զրեթէ յունա-
ցած էին, և ժողովրդեան հոգեւոր պէտ-
քերը լեցնելու քարոզութեամբ և վարդա-
պետութեամբ, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչը.
« Յոր երանելին զվարդապետութիւնն ի
գործ արկեալ և ժողովելոցն քաղցրացու-
ցանէր »¹: Այս յոյժ շահեկան և ազգօգուտ
գործին համար, որ այնքան մօտիկ էր իր
սրտին և միակ նպատակն եղած էր իր
երկայն ուղեւորութեան մինչեւ Բիւզան-
դիոն, ստիպուեցաւ հոն մնալ Մաշթոց
երկար ժամանակ, զուցէ տարի մը և ա-
ւելի, հաստատուն հիմերու վրայ զնելու,
զարգացնելու, և մանաւանդ արդիւնաւոր
և պաղաբեր ընելու համար զայն. և անկէ
վերջն է՝ որ պիտի երթայ Հայաստան
ներկայանալու Ա. Սահակայ և թագաւոր-
չին: Եւ սակայն կորեան պատմութեան
մէջ այդ տեղ, ինչպէս կը սպասուէր, « չ
մէկ խօսք՝ ո՞չ մէկ ակնարկ կայ Մաշթոց
վարդապետին Յունահայ բաժինը թողլուն
և Հայաստան մանելուն : Եւ կարելի է
երբեք մտածել, որ պատմիչը այդպիսի
կարեւոր դէպքի մը ո՞և է յիշատակութիւն
ըրած ըլլայ, — մինչ անդին Մաշթոցի
ամենէն աննշան և երկրորդական ուղեւո-
րութիւնները և առաքելութիւնները կը
յիշատակէ, կը պատմէ մանրամասնորէն
անոր կատարած զործերը և անոնց տե-
ղեկատուութիւնը առ Ա. Սահակ, — և հոս
բուրովին լուսութեամբ անցած ըլլայ անոր
դարձը Բիւզանդիոնէ, թէոդոս կայսեր և
Սոտիկոս հայրապետին ողջոյնները և կա-
րեւոր յանձնարարութիւնները առ կաթո-
ղիկոսն, և մանաւանդ Յունահայ բաժինն
մէջ կատարած ուսուցչական, կըթական
և առաքելական արարքները: Անդէս որ,
իր տակաւին կը կարծենք զինքը « ի
կողմանս կէս ազգին Հայոց՝ յիշխանու-
թեանն կայսեր », և ահա յանկարծ կը
դանուի ան բուն իսկ Հայաստանին կե-
լընը, ուր « Ճեռն արկանէր, կ'ըսէ պատ-
միչը, զդմպատեհ և զկամակոր բորբորիս-
կու աղանդն ըննելոյ », և ցոյց կու տայ

հոն անոր յոբդ և բեղուն գրական գոր-
ծունէութիւնը, ինչպէս նաեւ աղուաներէն
լեզուին նշանագրեր յօրինելը՝ Բենիամին
անունով աղուան երէցի մը խնդրանքին
վրայ, որ « եկեալ զիպէր նմա », կ'ըսէ
կորիւն, և ուր, անտարակոյս Հայաստանի
մէջ: Եւ ճիշդ ասոր կը յարէ անմիջապէս
պատմիչը. « Յետ այնորիկ հրաժարեալ
յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին և
յամենայն եկեղեցեաց... բազում աշակեր-
տօք գայր անցանէր ի կողմանս Հայոց
մեծաց »²: Բայց միթէ Մաշթոց Հայաստա-
նի մէջ չէր. ուր գացած էր « քազում աշա-
կերտօք », և ուսկից կը դառնայ. ով են
այդ հպիսկոպոսները, իշխանները, եկեղե-
ցիները, որոնցմէ հրաժեշտ կ'առնէ:

Բանասէլներէն ոմանը՝ չկարենալով
բացատրութիւն մը տալ Մաշթոցի այդ
հրաժեշտին և Հայաստան գառնալուն, կը
համարին թէ ան Աղուաններուն երկիրը
գացած ըլլայ՝ անոնց նշանագրերը յօրի-
նելու համար, հետեւաբար անոնց եպիս-
կոպոսներէն և իշխաններէն է՝ որ հրա-
ժեշտ կ'առնէ և Հայաստան կը դառնայ:
Սակայն, ըստ իս, մեծապէս կը սխալին
այդ բանասէլները:

1) Կորեան խօսքերն իսկ կը հաստա-
տեն, թէ Բենիամին երէցն է՝ որ Հայաս-
տան կու գայ Մաշթոց վարդապետը
գանելու. « եկեալ զիպէր նմա ». և հոն
« հարցեալ և ըննեալ գրաբրարոս զբանս
աղուաններէն լեզուին, առնէր ապա նշա-
նագիրս »³: Հոս բնաւ Աղուաններուն աշ-
խան երթալու խօսք չի կայ: Այս մասին
խարհը երթալու խօսք չի կայ: Այս մասին
Պ. Ֆնտացլեան ինձի համամիտ է, և իր
Պ. Ֆնտացլեան ինձի համամիտ է, և իր
« կորիւն և խորհնացի » յօդուածին մէջ
կ'ըսէ. « Բենիամին ինցը կու գայ զտնել
Մաշթոցը »⁴ որ աղուան լեզուին գրերը
յօրինէ: Նոյն յօդուածին մէջ զարձեալ
աւելի բացայայտ կ'ըսէ. « Հայաստան
աւելի բարբարիսաց աղանդաւորները սաս-
տիկ պատիժներու ենթարկելէ և աղանդը

1. Կորին, էջ 29: - 2. Անդ, էջ 29-30: - 3. Անդ,
էջ 29: - 4. Անահիտ, Գալաթի, թ. 1-2. Մայիս - Օգոստ,
էջ 68. Փարփակ, 1931:

երկրէն վերցնելէն ետքը՝ Աղուաններուն
գիր կը ստեղծէ»¹: Հոս ահա Հայաստանի
մէջ կը դրուի աղուան զրերուն յօրինումը:
Սակայն ուրիշ տեղ մը Պ. Թնտքլեան,
կարծես տժզոհ կամ վարանոս իր նա-
խորդ կարծիքին վրայ, կը թուի հակասել
ինքն իրեն՝ երբ կ'ըսէ. «Կորիւն կը պատ-
մէ թէ՝ Աղուաններուն զրեր ստեղծելէ
ետքը, երբ Մաշթոց հրաժեշտ կ'առնէ
անոնց եպիսկոպոսներէն, իշխաններէն,
եկեղեցիներէն»²: Ի՞նչ կը հասկնայ հոս
Պ. Թնտքլեան անոնց ըսելով. Աղուաննե-
րուն: Բայց Կորիւն այդպէս բան չ'ըսեր,
այլ «հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշ-
խանաց աշխարհին և յամենայն եկեղե-
ցեաց»: Հոս խնդիրը կը կայանայ որոշե-
լուն մէջ՝ թէ ի՞նչ աշխարհ էր այդ, զոր
քիչ վերջը պիտի բացատրեմ:

3) Եթէ Մաշխոց իրօք ըրմա և այդպիսի ուղեւորութիւն մը, ինչո՞ւ կորիւն բնաւ չյիշատակէր: Եւ եթէ գացեր ու դարձեր էր Հայաստան, ինչո՞ւ բանի մ'օր վերջը - « զադարէր անդ (ի կողմանս Հայոց) աւուրս ինչ », կ'ըսէ պատմիչը - Հայոց) աւուրս ինչ », կ'ըսէ պատմիչը - դարձեալ կը մեկնի Աղուաններուն աշշաբարհաւ ապա յետ այնորիկ հրաժար իւարհը. « Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժար էստի կողմանս Աղուանից »⁴:

բեալ գնալ ի զուր
կորեան խօսքերէն և մեր բերած փառ-
տերէն յայտնի կ'ըլլայ, որ Մաշվոց
վարդապետ աղուան զրերը Հայաստանի

ի՞ջ յօրիներ է, և անկէ վերջն է՝ որ
լ' երթայ Աղուաններուն երկիրը առաջին
անգամ, ուր «տեսանէր զսուրբ եպիսկո-
պոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա
կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Ալո-
վազէ էր անուն» , որոնք «տային հրաման՝
ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն
իւրեանց, բազմութիւն մանկանց յարուեստ
դպրութեանն ածել և գումարել» : Այս
արդէն բաւական է ապացուցանելու թէ
բոլորովին անհիմն և անճիշդ է Մաշթոցի
ընծայուած հախորդ ուղեւորութիւնը: Բայց
այս պարագայն ինչպէս բացատրել Մաշ-
թոց վարդապետին այն հանդիսաւոր դար-
ձը եւ մուտքը Հայաստան, զոր կը
նկարագրէ Կորիւն – աղուան զբերու յօ-

յամինայն եկեղեցեաց», և կը վերջու
«միսիթարէր վասն հոգեոր անձուկն սփռե-
լոյ» բառելով (Էջ 29-30):

Այդ հատուածը իր բնական կարգին
մէջ չէ, տեղափոխուած և ետեւ տարուած
է. հարկ է տանիլ զայն յէջ 29 «ժողո-
վելոցն բաղցրացուցանէր» բառելէն ան-
միջապէս վերջը, և «Ապա յետ այնորիի
ձեռն արկանէր զդժամատեն և զկամակոր-
րորդորիանոս աղանդն քննելոյ» բառելին
ոկող հատուածէն առաջ, որով երկուրէի
միութեան կապը կ'ըլլայ: Եւ իրօք այդ
հատուածին մէջ է՝ որ կը պատմէ կորիւն-
Մաշթոց վարդապետին հրաժեշտը թու-
նահայ բաժնին եպիսկոպոսներէն, իւ-
խաններէն և եկեղեցիներէն, որոնց սու-
կը թողու իր աշակերտաներէն, երկուրէլ-
լենովը և Գաղան, որոնց՝ Ղեւոնզի և Գիր-
ջանի Գինթ եպիսկոպոսին հետ՝ իւթե-
ուղեկիցներ եղած էին դէպ ի Անտիոք
Մելիտինէ, և հաւահօրէն մինչեւ Բիւզան-
դիոն: Այդ հատուածին մէջ է՝ որ կը ներ-
կայացնէ պատմիչը Մաշթոց վարդապետի

1. Անահիտ, Գայաբե. Պ. 1-2. Մայիս - Օգոստ. 1
67. - 2. Անդ. էլ 68. - 3. Կորին. էլ 25. - 4. Անդ.
էլ 30. - 5. Անդ. էլ 30-31.

մուտքը «բազում աշակերտօք ի կողմանս չայց», ճիշդ ինչպէս եղած էր կանխաւ անոր երթը «հանդերձ աշակերտօք բազմօք ի կողմանս Յունաց», և վերջապէս անոր ներկայանալը և պատմելը Ա. Մահակայ և թագաւորին իր երկար ուղեւորութեան և մանաւանդ առաքելական և ուսուցչական արդիւնքները կայսեր իշխանութեան տակ գտնուող հայերուն մէջ. «պատմեալ նոցա զգործս կողմանցն այնոցիկ՝ ըստ աջողութեանց շնորհացն Աստուծոյ»: Մաշնդոց մասուաւեակն աւասիսի հան-

վաշնոց վարդապետին այսպիսի հանդիսաւոր մուռաց մը Հայաստան, - բազմաթիւ աշակերտներով և ի ներկայութեան թագաւորին, կաթողիկոսին և բոլոր բանակին, - երկու անգամ միայն կը յիշատակուի պատմութեան մէջ. նախ՝ երբ Ասուրիքն դարձաւ հայ տառերու զիւտիքն վերջը, և երկրորդ հոս՝ Բիւզանդիոնիքն ու Յունահայ բաժինէն՝ կայսերական հրովարտակները բերելով: Այս կերպով միայն վարտակները պատմութիւնը կ'ամբողջանայ Մաշնոցի Բիւզանդիոն երթալուն ու զառնալուն պատմութիւնը: Սոյն Դէպքը պատահած է հաւանորդիքն Քիւստոսի 421-422 թուականին, երբ այն ինչ զահ բարձրացած էր Արտաշէս վերջին արշակունի թագաւորու:

Ոյսպիսի թագաւորը՝
կեալ հատուած մ'է նաեւ, որ կը սկսի
«Յայնժամ վազվաղակի հրաման առեալ
ի թագաւորէն» (էջ 21) մինչեւ «արտաքրոյ
իւրեանց բնականութեանն զերծանել» բա-
ռերը (էջ 22), որ կը պատմուի Մաշթոց
վարդապետին առաքելութիւնը և ուսուց-
չութիւնը Մարտց աշխարհին մէջ։ Այդ
հատուածին անյարմար կերպով հոյս ազու-
րուելը՝ այնքան ակներեւ և բացայցյու է։
որ մարդ կը զարմանայ թէ ի՞նչպէս հրա-
մարակիչները ո՛ւ և է անդրադառնութիւն
կամ դիտողութիւն ըրած չեն. որովհետեւ
ան ո՞չ միայն չի կապուիր նախորդ և յա-
րորդ պարբերութեանց հետ, այլ նաեւ
անկարծօրէն և անմիջակա և պողոհատէ այն

1. *Կորիւն. էջ 2*

Պակասներ քանի մը պատմական դէպքերու եւ կէտերու

կորեան գրութիւնը, ինչպէս կ'երեւի, զերծ մնացած չէ աւելի ծանր խանգարումներէ, կրծատումներէ կամ կորուստէ կարեւոր հատուածներու, և կարելի չէ՝ առանց այսպիսի ենթադրութեան մը՝ ըմբռնել կամ մեկնել ինչ ինչ երեւոյթներ։ Ինչպէս բացատրել, օրինակ իմն, որ կուրիւն մինչ դրացի օտար ազգերուն իշխաններուն, եպիսկոպոսներուն անունները, գործերը, և նոյն իսկ ամենէն աննշան դէպքերը, — որոնք բնաւ կամ շատ երկրորդական կապ մ'ունին իր գրութեան հետ, — կը յիշատակէ մանրամասնորէն, և անդին ո՛ւ և է յիշատակութիւն կամ հեռաւոր ակնարկ մ'իսկ չ'ըներ մեր կամ ինձին պատմութեան ամենէն աւելի ազգային պատմութեան, դէպքերուն և պակարեւոր անձերուն, որոնք կընային մեծագոյն բագաներուն, որոնք կընային մեծագոյն լոյս մը, փայլ մը և ճոխութիւն տալ իր տաքքը լոյս մը, փայլ մը և ճոխութիւն տալ իր գրութեան, և շատ աւելի շահեկան և հետաքանական ընել զայն, բան ինչ որ է ներկայ վիճակին մէջ։ Ի գուրք է փնտոել ներկայ վիճակին մէջ։ Օրինակի համար, մեր այն շատ կահոն, օրինակի համար, մեր այն շատ կարեւոր շրջանին (384-439) հայ թագարեւոր շրջանին (384-439) հայ թագարեւոր (Արշակ Գ, Խոսրով Գ, Եւն.), որները (Արշակ Գ, Խոսրով Գ, Եւն.), բացի Վասմշապուհէն և ասոր որդի Արշագ ի Վասմշապուհէն տաշում մը միայն տաշէն Գ (վերջինս անգամ մը միայն կը յիշէ), — չի յիշատակեր պատմական կը յիշէ), — չի յիշատակեր ինչ չայածանրակշիռ դէպքերը, ինչպէս են՝ չայածանի բաժանումը յոյն և պարսիկ պետանի բաժանումը յոյն և պարսիկ պատութեանց գերիշխանութեան տակ, արտութեանց գերիշխանութեան բարձումը, Ա. շակունի թագաւորութեան բարձումը, Ս. Սահակայ հակարոս կաթողիկոսներ գրութիւն Պարսից թագաւորէն, Եւն., — կը պակսի Պարսից թուականներու, գէպքերու, հոն ճշգութիւն թուականներու, գէպքերու, տեղերու, պարագաներու, նոյն իսկ իրեն տեղերու, պարագաներու, գէպքերուն (410-439 տարիներուն), ինչ որ իրաւամբ կը պահանջուէր իրմէ, բանի որ անոնք հին պահանջուէր դիմէ, բանի որ անոնք հին ու հեռաւոր դէպքեր կամ իրողութիւններ չեն, այլ ըստ իր պատմութիւնը և ո՛չ չայիրու մութիւնը, եթէ ո՛չ իրեն հայ ազգային

Ընկերակիցները, — Յովսէփ, Յովհան, Եղիկ, Ղեւոնդ, Եւն., — որոնց սրտին անտարակոյս ամենէն դառն և սաստիկ հարուածն եղած էր՝ իրենց բնիկ ազգային քրիստոնեայ պետութեան մը կորուստը, և անոր փոխարէն՝ չեթանոս տէրութեան մը բռնանալը իրենց ազատութեան, կրօն Քին և խզին վրայ, որուն աղետալի հետեւանքները ամենէն առաջ և ամենէն աւելի իրենց էին որ կը զգային ու կը կրէին: Եւ կրնային անոնք անտարքեր մնալ կորեան այդպիսի աններելի զանցառութեան մ'առջեւ: Գրեթէ վատահ եմ, որ այդ ողբալի զրուազը այնքան մեծ կարեւորութիւն ունեցող մեր պատմութեան համար՝ վրիպած կամ լուութեամբ անցած չէր կորեան զրչէն, գոնէ հակիրճ տողերու մէջ, ուսկից յետոյ ներշնչուած ֆարապեցին այնպիսի կենդանի գոյներով, յուզիչ և գորովիչ տեսարաններով ներկայացուցած է մեզի իր պատմութեան մէջ¹:

Գալով Ս. Սահակայ կաթողիկոսական Եշխանութենէն հրաժարելուն կամ գահընկց ըլլալուն Պարսից Վոամ և թագաւորին ձեռքով, — ինչպէս կը պատմէ ֆարպեցին² և կորիւն ո՛չ մէկ յիշատակութիւն չ'ըներ, — ըստ իս՝ պատմական արժէք մը չունի կամ զէթ մասնական և առժամեայ միջանկեալ զէպը մ'է եղածը: Եւ իրօք, Ս. Սահակ՝ արշակունի թագաւորութեան բարձումէն մինչեւ մահը՝ անընդհատ պահած և վարած է իր կաթողիկոսական իրաւասութիւնը և գործունէութիւնը, ինչպէս կը կարդանց կորեան մէջ, որ կը մաքառի հեղինակորէն աղանդաւորաց և անոնց զրութեանց դէմ³, — կը հսկէ իր թուն հովիւ մը խրատներով և կանոններով՝ ուղղուած եկեղեցական և աշխարհիկ լասակարգերուն, սպառնալով և ի հարկին պատուհասելով անուղղաները, — աշարժերուն կ'ուղարկէ Բիւզանդիոն և Եղեշիա, — զրական անխոնջ և հսկայ գործունէութիւն մը ցոյց կու տայ, — կը թղթակցի սիւնհողոսական հայրապետաց ծետ⁴, Եւն. Եւոռ հառ սոսկ հոգեւոր

պետ, ուղղակի ո՛ւ և է կապ կամ առընչութիւն չունենալով պարսիկ արքունիքին հետ, իրեն հեռատես և քաղաքագէտ վարժունքով, կը ջանար զոնէ արտաքուստ՝ որքան կը ներէր իր խիզճն ու դիրքը՝ զգուշաւոր և համերաշխ ուղղութեան մը հետեւիլ, հեռի մնալով ըստ կարելոյն զուտ քաղաքական խնդիրներու միջամտելէ: Մանաւանդ որ ինքը, իր տոհմային աւանդութեամբը, իրեն առած կը թութեամբ, զարգացումով և կրօնական զգացումներով, աւելի սիրող և համակիր յոյն կայսերութեան և նուիրապետութեան, արդէն կասկածելի նկատուած էր պարսիկ արքունիքին առջեւ: Եւ թէ այդ կասկածը որքան աւելի սուր հանգամանք առած էր, զժուակել, երբ նկատի ունենանք Մաշթոց վարդապետին երթը թիւզանդիոն, նոյն իսկ Ո. Սահակայ հրամանով և յանձնարարութեամբ, և անոր դարձը Հայաստան՝ կայսեր շնորհներով և հրովարտակներով, որոնք թէ և զուտ կրօնական և զրական նշանակութիւն ունէին, սակայն պարսիկ պետութիւնը որ իրեն դարաւոր անհաշտ թշնամի կը նկատէր Հռովմէական-Բիւզանդական կայսերթիւնը, անտարակոյս ինչպիսի գաղտնի կապեր և դաւեր կը նշալու Բիւզանդիոնի և Հայաստանի միջեւ հաստատուած այն մտերմական սերտ ապընչութեանց մէջ: Հետեւարար մեր հայ տիրանենց նախարարներուն թեթեւ և անխորհուրդ վարմունքը իրենց բնիկ արշակունի թագաւորին հանդէպ, — և միւս կողմանէ՝ Ս. Սահակայ ազգասէր, հեռատես և հեղինակաւոր ընթացքը, որով ամուր նեցուկ կ'ըլլար հայ արքունի թագին ու գահին, — յարմարագոյն առիթը կը ներկայացնէին Արեաց թագաւորին, ո՛չ միայն բնաջինը ընելու հայկական պետութիւնը և Հայաստանը պարսիկ նահանգ մը դարձունելու, նաեւ խախտելու եկեղեցական բարպարագոյն հեղինակութիւնը՝ որ գրեթէ հայ

1. **Փարպեսիք.** յէջ. 63-70. - 2. **Անդ.** էջ 68-74. -
3. **Կորպէս.** էջ 40-41. - 4. **Անդ.** էջ 40.

մազօր էր արքունի իշխանութեան, և
նուազեցնելու անոր բարոյական ուժը հայ
ազգին առջեւ։ Աակայն այդ շրջանին, -
հակառակ որ պարսիկ ամենէն վատ թա-
գաւորներէն մին էր որ կ'իշխէր, Յիո
կոչուած վոամ Ե, - ոչ մէկ կրօնական
հալածանը տեղի ունեցաւ Հայաստանի
մէջ, համաձայն խաղաղութեան դաշինքին,
որ կնքուեցաւ 422-423 տարւոյն ընդ
մէջ թէոդոս կայսեր և Արեաց արքային։
Ասոր համար թերեւս Ա. Աահակայ անձն
և իշխանութիւնը յարգուեցաւ նոյն իսկ
պարսիկ բռնապետէն, որ ուրիշ բան չը-
րաւ ըստ մեր պատմիչներուն՝ բայց միայն
կան կաթողիկոսներ կարգել, Սուրբակ
մը՝ հայ, Յըրեւոյ մը և Շմուէլ մը՝ ասո-
րիներ², - երեքն ալ իրարմէ աւելի փա-
ռամու, ապիկար, անարժան և անբարոյ
եկեղեցականներ, - պարզապէս տեսակ
մը արքունի կրօնական գործակատարներ,
զուրկ եպիսկոպոսական ձեռնազրութենէ
զուրկ կամ եկեղեցական իրա-
ւասութենէ, որոնք հազիւ քանի մը տարի
կրցան վարել իրենց ապօրինի իշխանու-
թիւնը։ Այս կերպով վերջացաւ ի սպառ
մեր քանի մը ըմբռատ և ազգատեաց նա-
խարաբներուն աղիտարեր և անդիւանա-
գէտ քաղաքականութեան ձախող ձեռ-
նարկը։

Հետեւաբար կորեան այս պահին առաջ է առաջած մի աշխատավոր պահանջութիւն ունեցած թիւնը, — եթէ երեք գոյութիւն ունեցած թիւնը, — են այդ երեք հակարու կաթողիկոսները, — այս կերպով կարելի է բացատրել, որ այս կերպով կարելի է բացատրել, որ այս կահակ իր կաթողիկոսական իշխոց Ա. Սահակ իր կաթողիկոսական իշխոց իշխանութիւնն և իրաւունքները պահած է իշխանութիւնն և անկապտելի և անբռնաբար բելի, և միւս երեք ապօրինի կաթողիկոսաներուն անուանումը՝ աննշան և պատահական գէպք մը նկատուած է: Մինչդեռ Արտաշէս թագաւորին գահընկէցութիւնը և անով արշակունի պետութեան բարձումը, ստուգիւ պատմական ծանրակշիռ իրուղութիւն մ'է, որու մասին կորեան լուսութիւնը այլազգ չ'արդարանար, բայց միայն ենթագրելով՝ որ անոր գրութենէն ինկած

1. Թ. Կէօլուքը, Պատմութիշն Սասանեան տկրութեամ
2. 36. Վաղարշապատ. 1896: - 2. Փարպեցի. Էջ 70,
2, 74: Խորհնացի. Էջ 558: - 3. Փարպեցի. Էջ 3:
3. Անգ. Էջ 35: - 5. Կորին. Էջ 16:

թէ ինչու այդ հոգը, տագնապը, արտասուախառն աղօթքները Մաշթոցին, - ինչ էր՝ որուն զեղ, դարման և «ելս իրացն» կը փնտռէր, եւն։ Այդ բոլորը տարտամ և անորոշ կը մնայ, մինչեւ որ շատ վարը կը գտնենք «զիրս նշանազրոյ Հայաստան ազգին հասանել» բացատրութիւնը, որ չափով մը կը պարզէ ինդիրը։ Մինչ անզին Փարագեցին, - յետ գովելու կորեան զերը, «զոր մեր բազում անզամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեաւ» կ'ըսէ, ուսկից առեր է հայ նշանազրերու զիւտին պատմովիւնը և անոր բոլոր մանրամասնութիւնները, - տեսէր ինչպէս բացայաց կերպով կը պարզէ մեզի՝ թէ ինչու Մաշթոց «հոգացեալ յարաժամ տրտմէր»։ որովհետեւ, կ'աւելցնէ, «պաշտօն եկեղեցոյ և կարդացմունք Գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդին այսպիսի մեծ աշխարհի, յանլրութենէ լեզուին ասորւոց»¹։ Այս էր հայ Մաշթոցի հոգերուն և տագնապին պատճառը. ժողովուրդը խորին տգիտութեան մէջ էր կրօնական վարդապետութեանց և բարոյական օրէնքներուն, անձաշակ Աւետարանին և Ս. Գրքին իմաստներուն և պատուէրներուն, հարկ էր որ հայերէն թարգմանուէին անոնք՝ ժողովրդեան մատչելի ըլլալու համար, և պէտք էր ուստի նախ հայ լեզուին այրուքենն ստեղծել։ Եւ այս բոլորը փետէր Փարագեցին՝ ո՛չ միայն ի լոյ, - սոյն զէպքէն իրը 80 և աւելի տարիներ վերջը գրած ըլլալով իր պատմութիւնը, - այլ կարդացած էր կորեան զրքին մէջ, ուստի իր իսկ վկայութեան, և որ կը պակսի լամ շատ մթին կերպով բացատրուած է իր ծեռքը հասած կորեան գրութեան մէջ։ Փարագեցին դարձեալ քանի մը նոր և աշէկան պարագաներ կը հալորդէ մեզի պակսին կորեան զրքին մէջ։ Այսպէս, ինչնակի համար, կը հաստատէ թէ արագին ծանօթ էր Մաշթոցի՝ թէ «զո՞ն նշանապիրը հայերէն ւեսուա... որով հնար

է ինքեան ձայնիւ և ո՛չ մուրացածոյ բարբառով» քարոզել, վարդապետել և «շահել զոգիս արանց և կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն»²։ Անտարակոյս է թէ այդ «նշանազիրը հայերէն լեզուոյս» ըսելով՝ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսին ցով գտնուածները կը հասկնայ։

Ուրիշ պարագայ մը նոյնպէս, որ երբ Մաշթոց կը դիմէ առ Ս. Սահակ հայ տառերու խնդրոյն համար, կաթողիկոսը կը պատմէ իրեն՝ թէ քիչ օրեր առաջ խօսած ըլլալով Վուանչապուէի հետ հայ գրերու անհրաժեշտ պէտքին համար, թագաւորը ըսած կ'ըլլայ՝ թէ վանական մը այդ խնդրոյ մասին յայտներ է իրեն, «թէ տեսի նշանազիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեղօմ միում»³։ Այս եպիսկոպոսը՝ անպատճառ Գանիէլ ասորին ըլլալու է, որուն ցով կը գտնուէին կարծեցեալ հայ տառերը, որոնց սակայն մեծ յաջողութիւն մը չունեցան՝ երբ Հայաստան բերուելով երկու տարի փորձուեցան։ Այս պարագան լիով կը բացատրէ կորեան այն խօսքը՝ զոր կ'ըսէ Ս. Սահակայ համար, «պատրաստական գտանէր եմին փուրոյ հաւանեալ», երբ Մաշթոց իրեն կը դիմէ հայ նշանազիրուն համար։ Կորիւն կը թուի հոս այդ պարագան ակնարկել, երբ իրեն յատուկ ոճով կ'ըսէ. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն, վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Պանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուշրեմն հշանագիրս արդիարեւաց հայերէն լեզուի»⁴։ Ահա երկու նախաղասութիւններ՝ կորեան յատուկ ոճով՝ պերճ, ճոխ, շոայլ բաներով. սակայն վերջինը՝ զոր գծեր հմագութեալ «ստացեալ, պահեալ, որ կրնար ըլլալ «ստացեալ, պահեալ, գտեալ», ըստ մոտածութեան հեղինակին, - և որուն իմաստը կրնայ հասկցուիլ կամ գուշակուիլ հոս զիւրաւ, ծանօթ ըլլալով գուշակուիլ հոս զիւրաւ, ծանօթ ըլլալով մեզի այլուստ այդ զէպքը, սակայն թերի է բերականորէն՝ շնորհիւ օրինակողներուն։

1. **Φωρηγή**, έξι 36: - 2. **Ιωνη**, έξι 36: - 3. **Ιωνη**, έξι 37: - 4. **Ιωνη**, έξι 17:

Ուրիշ կարեւոր պակաս մ'ալ կը նշմար-
ուի կորեան գրքին վերջը զրուած պար-
սիկ թագաւորներուն ցանկին մէջ, ուր կը
յիշուին՝ Մաշթոց վարդապետի կրօնաւո-
րութեան սկիզբէն մինչեւ մահը՝ իրարու-
յաջորդող պարսիկ թագաւորներուն անուն-
ները և գահակալութեան տարիները, հե-
տեւեալ կերպով. «Թագաւորեալ կրմանայ
ամս վեց, և Յազկերտի՝ ամս քսան և
մի. և յառաջնումն ամի՝ երկրորդի Յազ-
կերտի որդւոյ վռամայ, վախճանեցաւ
երանելին»։ Հոս ահա զանց եղած է զնել
վռամ Եի անունը և թագաւորութեան
տասնեւութ տարիները։ Այն պակասը
կամ զանցառութիւնը անկարելի է կորեան
վերագրել, նախ որ՝ առանց անոր յիշա-
տակութեան՝ իր հաշիւը կամ ժամանա-
կագրութիւնը թերի և անձիշտ պիտի ըլ-
լար, երկրորդ, Յազկերտ Բը յիշատակած
ատեն՝ կը յիշէ արդէն անոր վռամ հօր
անունը, որով չէր կրնար անզիտանալ
զայն և անյիշատակ անցնիլ։ Հետեւաբար
այդ պատմական կարեւոր կէտը՝ սովորա-
կան ոճով՝ ձեռագիրներուն մէջէն դուրս
ձգուած է անհոգութեամբ կամ մոռացու-
թեամբ։

ցած է 398ին, իր վկցերորդ տարին կ'ըլլայ 404 թուականը։ Երկրորդ, կորիւն՝ իր գրքին վերջը դրած ժամանակապրական ցանկին մէջ՝ հայ գրերուն զիւտը կը դնէ Յազկերտ Ա.ի որերորդ տարին։ «և դպրութեանն Հայոց յարերորդ ամե Յազկերտի առեալ սկիզբն»³։ Արդ, կորիւն վկց տարի միայն տալով թագաւորութեան Վասմելումանի, «թագաւորեալ կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց» (389/390-396, անորդ յաջորդ Յազկերտ Ա.ի որերորդ տարին կ'ըլլայ ճշդիւ Քրիստոսի 404 թուականը՝ Սակայն միւս կողմանէ զիւտելի է, թէ հայ գրերու զիւտին պատմութիւնը սերտ աղերս ունի նշանաւոր թարիլաս կամ թարուլաս եալիսկոպոսին հետ, որ հազիւ Քրիստոսի 412/413 թուականին բարձրացած է Եղեսիոյ աթոռին վրայ, որով զժուարին կ'ըլլայ հաշտեցնել իրարու հետ այդ երկու թուականները՝ 404 և 413) եթէ չենք ուզեր յետաձգել ինը տարի վերջը հայ տառերուն զիւտը, ինչ որ չափանց ուշ կ'ըլլայ և կը հակասէ բոլորակին կորեան վերոյիշեալ թուականներուն։

Ահա լուսաբանուելիք կարեւոր կէտո՞ւ
1) իրաւցնէ հայ զրելուն զիւուը ճշգրիտ պատմշապհոյ վկցերնորդ տարին եղած թէ աւելի ուշ։
2) Յազկերտ Ա.ի ուրերարդ տալին կէ համապատասխանէ՞ պատմականօրէն Քրիստոսի 404 թուականին։
3) Ո՞վ էր մեր զրելու զիւտին ժամանակ Եղեսիոյ եպիսկոպոսը։
Այս հարցումներուն պատմախանը յորդ լօգուածիս մէջ։

(Շաբաթակելի) Հ. Յ. Թորոսյան
1. Կորիսն, էջ 48, - 2. Անդ, էջ 20, - 3. Անդ.
48:

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՐԴԱՆ (ԿԱՐՄԻՐ)

KIRMIZ

1. «Библиография», 1890, № 276-277.

2. Encycl. Brit. 14th edition. vol. 13 p. 352.

3. *Литератур. вестн. 1927 № 396*